

תפילה ותחינה בספר זיכרונותיה של גליקל

חווה טורניאנסקי

גליקל בת לייב (הידועה יותר כגליקל האמל), נולדה בהמבורג ב-1645 ונפטרה במץ ב-1724. הזיכרונות שכתבה ביידיש בשנים 1691–1719¹ הם תעודה היסטורית נדירה ומרתקת של עולמה של אישה יהודייה במאה השבע-עשרה. בחיבורה, שהועידה לילדיה, ארגה גליקל יחדיו את האישי, את המשפחתי ואת הציבורי, הוסיפה סיפורים ואגדות לשם המחשה והנאה, ונתנה ביטוי לא רק להרהוריה ולרגשותיה אלא גם למערכת דעותיה ואמונותיה.²

בין הדברים שהיא מספרת על קהילתה בימי ילדותה מצוי תיאור נוגה במיוחד, המעלה את עניין התפילה בבית הכנסת. בקהילתה אלטונה, היא כותבת, 'התגוררו כמה ב"ב [בעלי בתים], בערך ק"ה [כ"ה] משקי בית, ושם היו לנו ב"ה [בית הכנסת] ובית החיים שלנו'.³ אלא שבעיר המבורג, מקום המגורים שלה ושל רוב בני קהילתה, הרחוק מהלך רבע שעה מאלטונה, 'לא היה לנו בית כנסת ולא היו לנו קיומי' [זכויות] בכלל, וישבנו שם אך ורק על פי החסד של המועצה יר"ה [ירושם הודה]. בכל זאת היו יהודים מתאספים ומקיימים מניין בתוך חדרים, מסכנים, ככל שרק יכלו. אף על פי ש[אנשי] המועצה יר"ה ידעו זאת במקצת, הם בכל זאת היו מעלימים עין ברצון, אבל אם היה נודע הדבר לכמרים לא רצו לסבול זאת והיו מגרשים אותנו, מסכנים, ככבשים מבוהלות, והיינו נאלצים ללכת להתפלל בבית הכנסת באלטונה. זה היה נמשך זמן מה ושוב היינו זוחלים, מסכנים, לחדרוננו

1 ראו: גליקל, זיכרונות 1691–1719, ההדירה ותרגמה מיידיש חווה טורניאנסקי, ירושלים 2006.
2 אין להגדיר את גליקל אישה 'חרדית' או 'דתית', משום שהשימוש בתארים אלה, המציגים אותה כמשתייכת לקבוצה מסוימת באוכלוסייה, הוא אנכרוניסטי: בזמנה דבק כלל ישראל בדת, כמוה, וקיים את מצוותיה ומנהגיה. ואין משמעות הדבר שלא היו מי שסטו מן הדרך.
3 ראו: גליקל (לעיל, הערה 1), עמ' 51.

התפילה שלנו. כך קרה שלעתים הייתה לנו מנוחה ולעתים שוב גורשנו עד היום הזה, וחוששת אני שכך זה יימשך כל עוד אנחנו בהמבורג וכל עוד העירונים שולטים בהמבורג'. את דבריה היא מסיימת בייחול: 'המקום ב"ה [ברוך הוא] ברחמי וברוב חסדיו ירחם עלינו וישלח משיח צדקנו ולעבדו המקום ב"ה וב"ש [ברוך הוא וברוך שמו] בתם לבנינו כדי שנוכל לשאת תפילתנו בבית מקדשינו בירושלים עיר הקודש, אמן'.⁴

גליקל מפליגה בצערה רק על אחד משני המוסדות שבלעדיהם אין קהילה – בית הכנסת – ודבריה עליו משקפים את דעתה על המצב הקיומי היהודי בגלות בכלל. אולם אף על פי שהיא מנסחת את עיקר דבריה בלשון רבים, אין היא מביאה בספרה כל עדות לנוכחותה שלה, לא בבית הכנסת באלטונה ולא בחדרוני התפילה בהמבורג. בכלל, מעטים מאוד האזכורים של בתי כנסת בספר. היא מזכירה, למשל, את בית הכנסת של הספרדים בהמבורג, שאין האשכנזים באים (או רשאים לבוא) אליו אלא לרגל אירוע נדיר ביותר (קריאת האיגרות המבשרות את בואו של שבתאי צבי),⁵ ואת קיומם של מקומות תפילה בקומה השנייה בבתי פרטיים; באחד מהם, כדבריה, 'מוכרחים לעבור דרך עזרת הנשים כשרוצים להיכנס לעזרת הגברים'. אבל בחג הסוכות, בשעה שיושבות שם גיסותיה המבוגרות ממנה, היא טרודה בקומה הראשונה של הבית בטיפול בילדיה.⁶ במקום אחר, בדיווחה על השבועות שאחרי היריון ולידה קשים במיוחד, היא כותבת: 'והש"י ב"ה [והשם יתברך ברוך הוא] נתן לי כוח וכעבור ה' שבועות מן הלידה הלכתי לבית הכנסת, אמנם בקושי רב, אך בכל זאת היללתי את אלוהי והודיתי לו'.⁷ סביר להניח שגם אחרי יתר לידותיה קיימה את מנהג יציאת היולדת לבית

4 לפי תרגומי לעברית שם, עמ' 57. כמו בתרגום שם, גם במאמר זה מצוינים באות בולטת הביטויים, הצירופים והקטעים העבריים (לא המילים הבודדות!) הארוגים בידיש של המחברת. הניסוח העילג לכאורה 'ולעבדו המקום ב"ה וב"ש בתם לבנינו' מבוסס על שיבוץ של שבר הפסוק 'ולעבדו בכל לבבכם' (דברים יא, יג). גליקל מביאה אותו פעמים אחדות בדבריה בידיש – בפנייה בלשון ציווי לילדיה, למשל, 'דינט גאט מיט אל אייער הערטצין' (עמ' 36), 'דינט גאט דען הערן מיט גנטצין הערטצין' (עמ' 28), 'דינט גאט דען אלמעכטיגן מיט גנץ הערטצין' (עמ' 232); בפנייה בלשון 'אנחנו': 'דאז מיר אונזרין בישעפיר מיט גנטצין הערטצין דינין זולין' (עמ' 230), ופעם אחת בעירוב של שתי הלשונות: 'זוען איר המקום ב"ה בכל לבבכם ובכל נפשיכם דינט' (עמ' 482).

5 שם, עמ' 153.

6 שם, עמ' 161–163.

7 שם, עמ' 235.

הכנסת. ובכל זאת, ממכלול הדברים מתקבל הרושם שכל עוד המחברת מטופלת בילדים קטנים – והיא ילדה ארבעה-עשר ילדים בשלושים שנות נישואיה הראשונים – היא אינה מרבה לפקוד את בית התפילה.

שינוי מסתמן אחרי נישואי ילדיה, ובמיוחד כשהיא עוברת למץ שבצרפת בעקבות נישואיה השניים, כשהיא בת חמישים וארבע. על היום שבו הגיעה לשם היא מספרת: 'ובכן הזמן עבר וש"ק [ושבת קודש] נכנסה, אבל לא הלכתי לבית הכנסת'. דומה שדבריה מצביעים כאן על מקרה יוצא דופן, ומהמשכם – 'בתי אסתר תי' [תחיה] הלכה לבית הכנסת, כפי שכל העולם העיד עליה, שממש מעולם לא החמיצה את בית הכנסת'⁸ – ברור שהתמדת בתה במעשה נחשבת בעיניה, וגם בעיני הסביבה כולה, ראויה ביותר לשבח. סביר אפוא להניח שהליכתן של נשים לבית הכנסת באופן קבוע נתפסת כתלוית גיל.

בתיאור תקופת מץ בחייה של גליקל יש שני אזכורים נדירים בגוף ראשון של נוכחותה הפעילה בבית התפילה. 'אני האם ישבתי על מקומי בַּעֲזָרָה התחתונה והתפללתי את תפילתי',⁹ היא מציינת בתארה את האסון שאירע שם בשחרית של שבת בחג השבועות תע"ה (1715), שבו, עקב חשש שכיפת הבניין עומדת לקרוס, נדרסו למוות שש נשים במנוסתן מעזרת הנשים העליונה למטה. התמונה העולה מדבריה מלמדת לא רק שרבות מאוד הנשים שבאו לבית הכנסת לתפילת שחרית באותה שבת של חג, אלא שהבניין תמיד ערוך היטב לנוכחות כזאת של נשים, מאחר שיש בו, נוסף על עזרת הנשים העליונה כמקובל, גם עזרת נשים תחתונה, המיועדת ככל הנראה לנשים המתקשות לעלות במדרגות מחמת גילן (גליקל הייתה אז בת שבעים) או בשל מצבן (בתה ההרה ירבה לידה).

נוסף על כך, מסתבר שבמץ גליקל פוקדת יום יום את בית התפילה בצהרי היום, משום שכדבריה, 'באותו זמן אומרים תהיל' בב"ה [תהלים בבית הכנסת] בשביל נשמתה [של] יאכט ע"ה [עליה השלום] אמו החסודה [של חתני]. בין שבחיה הרבים של מרת יאכט המנוחה שנרשמו בספר הזכרת הנשמות של ק"ק מץ נזכר גם כי בחייה 'החזיקה חברה קדישא אומרים ספר תהלים בכל יום בצהריים'. על המנהג, שנקבע עם מותה של המחוננת שנים אחדות קודם לכן והוסיף להתקיים

8 שם, עמ' 533.

9 שם, עמ' 593.

לשם עילוי נשמתה, מעירה גליקל ביותר מקורטוב של אירוניה: 'הדבר נמשך כבר זמן רב, ואפשר שיוסיף להתקיים עד ביאת הגואל', ואף מפטירה בנימה נרגנת למדי: 'וזה אורך שעה שלמה'.¹⁰

לעומת מיעוטן הבולט של העדויות לנוכחותה או לתפילתה של גליקל בבית הכנסת, הטקסט מלא וגדוש פניות למיניהן אל הבורא. הכתוב שזור מגוון מרשים ביותר של דברי תפילה ובקשה, שבח והודיה, ברכה והפצרה, תחינה ותחנונים, שמשתלבים בהם גם לשונות קינה וסליחה וגם ביטויי התאוונות ותלונה. בחינת הקשרן, תוכנן וצורתן, מקורות לשונן וסגנון של פניותיה המגוונות של המחברת אל אלוהיה תתרום בוודאי לא רק להכרת מטענה הרוחני, לזיהוי הטקסטים המוכרים לה בלשון הקודש או ביידיש ולהבנת גישתה אליהם, אלא גם להתודעות אל ההרהורים והרגשות המאפיינים את השיח שהיא מקיימת עם בוראה. סקירת הפניות והבקשות במאמר זה מדגימה את עושרן וגיוונן ומציגה תמונה לא ממצה של הסוגיות העולות מהן.

כמנהגם של מחברים רבים בני זמנה בחיבוריהם בעברית או ביידיש, שתי לשונותיה של יהדות אשכנז, גליקל מציגה בפתח חיבורה דברי ייחול: 'בס"ד שנת תנ"א אתחיל לכתוב זה מרוב דאגות וצרות ומכאובי לב כפי שיבוא בהמשך, וה' ישמחנו כימות ענותינו [עֲנִיתָנו] וישלח משיחינו וגואלינו במהרה, אמן'.¹¹ כך היא נוהגת גם בסיומם של שישה משבעת הפרקים של ספרה: 'ובכן מה אפשר לעשות?', היא כותבת בסוף הפרק הראשון, 'נפנה אל הש"י ב"ה בכל לבנו, הוא לא יעזבנו ויבוא לעזרתנו ולעזרת כל ישראל ויבשר לנו בשורות טובות ונחמות וישלח לנו גואלינו משיח צדקינו במהרה בימינו, אמן וכן יהי רצון'.¹² בצירוף איחולה האישי לאיחול לכלל היא חותמת בקיצור נמרץ את הפרק הרביעי: 'עתה נסיים את הספר הרביעי. ה' ישמחנו כימות ענותינו. ואתה, אל יחיד, תרחם על יתומי, אמן ואמן'.¹³ גם בסופם של פרקים אחרים היא מתייחסת למעשה הכתיבה: 'עתה אסיים בזה את ספרי השישי', היא כותבת, ומוסיפה: 'ושלא יביא עוד האל הכל יכול על כל יקרְי ועל כ"י [כל ישראל] שום צרה, וימחל לנו בחסדו וברחמיו הגדולים על מה שאנחנו, בני אדם חוטאים, חייבים, ויוליך אותנו לארץ

10 שם, עמ' 577.

11 שם, עמ' 7.

12 שם, עמ' 45.

13 שם, עמ' 357.

הקדושה ועינינו לראות בבנין ב"ה [בית המקדש] ותפארתינו, לכפר את כל עוונותינו כ"ש [כמו שנאמר] "וזרקתי עליכם מים טהורים" וכו'.¹⁴ בנימה שפולה אישית היא מעצבת את סיום הפרק השני: 'ומאחר שאין לי עוד בעו"ה [בעוונותינו הרבים] כל ישועה ונחמה אלא אלה שאני מקווה לזכות בהן אצל נכדי, אני מתפללת לאל הגדול שיוסיף על זה את חסדו ורחמיו. [...] ובכן בעזרת האל הגדול אשר על אף כל דאגותי הוא נותן לי כוח לעמוד בזה, ברוך הנותן ליעף כח, ובכן בעזרת אל עליון אתחיל את ספרי השלישי'.¹⁵ ואילו בסיום החיבור כולו, לאחר שסיפרה על תופעת טבע חריגה שמשמעותה אינה מחוורת לה, היא מבקשת: 'ייתן הש"י ב"ה שיהיה זה לטובה, אמן'.¹⁶

בכל אלה, וגם בסיום קינתה של גליקל על קשיי התפילה בהמבורג ובקטעים רבים נוספים שבהם היא פונה אל הבורא, אין בדבריה רצף של טקסט ליטורגי מסוים, אלא רצף עצמאי, על יסוד ליקוט ושזירה של לשונות, של ביטויים ושל צירופים ממקורות רבים: מתהלים, מישעיהו, מברכת המזון, מההגדה של פסח, מתפילת שמונה-עשרה, מפסקאות הקבע שבסדר הסליחות הנאמר גם בתפילת יום הכיפורים, מברכות השחר ועוד כהנה וכהנה. יש שהביטויים הללו מובאים בלשון המקור, אם כדיוקה אם שלא כדיוקה, באורח שגוי פחות או שגוי יותר, בניסוח שלפעמים משתקף בו תרגומו הנאמן או הנאמן למדי של המקור, ולפעמים נשמעים בו רק הדיו. בכל דרך מן הדרכים הללו עולה בידי גליקל להעמיד, על יסודות קיימים ובעזרתם, דברי תפילה ובקשה ותחינה והודיה מקוריים משלה. לדוגמה דברי הסיום לפרק השלישי, הכתובים יידיש במלואם, וזה לשונם:¹⁷

דער גרוישי לעבינדיגי גאט, דער וויל זיך דאך איין מאלט איבר אונש מרחם זיין אונ' אונש אויז דען גלות ארליזין כדי מיר המקום ב"ה רעכט קענין דינין וויא עש גיהערט צו זיין אונ' דאז אלי פעלקיר ארקענין אונ' ווישין דאז מיר דיין גליפטיש פאלק זיין אונ' דוא, גרושיר גאט, דוא בישט יוא אונזיר פאטיר, זוא ארבארים דיך אך אליש וויא איין פאטיר זיך ארבארימט איבר איין קינד. אונ' בישט אך אונזיר הער אונ' מיר זיין דיני קנעכט אונ' מידיין. אלזו וואלין מיר ניט אויף הערין צו בעטין אן אונזרין

14 שם, עמ' 555.

15 שם, עמ' 139.

16 שם, עמ' 605.

17 למקור ולתרגום שלהלן ראו: שם, עמ' 242-245.

גינעדיגין גאט ביז ער זיך איבר זייני קנעכט מרחם איזט. אונ' איך, דען גרושין גאט דייני דינשט מאט, ביט אליש אייני מייט אן אירי ווערטין, דען אונזרי אויגין אונ' הערטץ הענגיט אליש אן דין.

האל החי הגדול, הוא בוודאי עוד ירחם עלינו ויגאל אותנו מן הגלות כדי שנוכל לעבוד את המקום ב"ה באמת כראוי, וכדי שכל העמים יכירו וידעו שאנו עמך האהוב ואתה, אל גדול, הרי אבינו אתה, רחם נא [עלינו] כרחם אב על בן. ואתה גם אדוננו ואנו עבדיך ואמותיך. לכן לא נפסיק להתפלל לאלוהינו החנון עד שירחם על עבדיו. ואני, אמתו של האל הגדול, מתחננת כשפחה אל גברתה, כי עינינו ולבנו תלויים אך בך.

על אף ניסוחם בידיש, יש בדברים הדים ברורים לתפילה לימים הנוראים: 'יכירו וידעו כל תושבי תבל' (מ'עלינו לשבח'); 'אנו עמך ואתה אלהינו, אנו בניך ואתה אבינו, אנו עבדיך ואתה אלהינו' (מתפילת ערבית ליום כיפור); 'אם כבנים נחמנו כרחם אב על בנים ואם כעבדים עינינו לך תלויות עד שתחננו' (מ'היום הרת עולם' במוסף לראש השנה). אך גליקל לא רק בוחרת את היסודות הרצויים לה, משלבת ביניהם ומעמידה אותם לפי סדר משלה ובלשון דיבורה, היא גם מבליטה את היותה אישה לא פחות משלוש פעמים: בציונה 'אנו עבדיך ואמותיך', בעוד שבמקור נזכרים רק 'עבדיך'; בכנותה את עצמה 'אמתו של האל הגדול', כמו חנה, שבדבריה חוזר שלוש פעמים הכינוי 'אמתך' בפסוק אחד בספר שמואל (שמואל א א, יא), ובדימוי 'מתחננת כשפחה אל גברתה', שנשמע בו הפסוק בתהלים 'כעיני שפחה אל יד גברתה כן עינינו אל ה' אלהינו עד שיחננו' (תהלים קכג, ב). במקום אחר, בדבריה על בואה לעולם, היא משזרת בהרחבת מה חלק מנוסח ברכת השחר לנקבה: 'לידתי הייתה כמדומה לי בשנת ת"ז בק"ק האמבורג, שאמי הכשרה והחסידה הביאה אותי לעולם בעזרתו ורחמיו של האל הגדול. ואף על פי שחכמינו ז"ל כבר אמרו טוב שלא נברא משנברא מפני שהאדם צריך לסבול כל כך הרבה בעולם החוטא הזה, בכל זאת אני מודה לבוראי ומהללת אותו על שברא אותי כרצונו וכראות עיניו, ואני מתפללת לאל הגדול והמיטיב, מאחר שאכן ברא אותי כרצונו הקדוש, שייקח נא אותי בחסותו הקדושה'.¹⁸

פניותיה של גליקל לבורא אינן מופיעות רק בסיומי הפרקים או מדי פעם בפעם. הן מוקנות בחיבורה וארוגות בו בשכיחות רבה כל כך ובחיוניות ניכרת כל כך, שלעתים נדמה שהקדוש ברוך הוא – ולא 'ילדי היקרים' ('מיינע ליבע קינדער'), אשר להם היא מועידה במפורש את חיבורה – הוא הוא נמענו העיקרי. תחושה כזאת עולה למשל בקריאת הקטע שלהלן, שמשולבות בו פניות ישירות ועקיפות, ושבהן ה'אני', האישי והאינטימי מאוד, מצורף אל ה'אנחנו':

ואכן אתה, אלוהים גדול, אתה יודע כיצד אני מכלה את זמני ביגון גדול ובתוגת לבי. הייתי אישה שחייתה בהערכה רבה **אצל בעלי החסיד** זמן רב כל כך והייתי לו **כבבת עינו**. אבל עם פטירתו פרח הכול, עושרי, כבודי, ועל זאת אבכה ואקונן **כל ימי ושנותי**, הגם שאני יודעת היטב את חולשתי, ושעלי להודות כי חטא גדול אני חוטאת בכלותי את זמני בצער ובקינה כאלה. מוטב היה לו הייתי כורעת יום יום על ברכי ומהללת את האל הגדול ומודה לו על החסד הגדול שהוא עושה עמי, הלא ראויה אני יושבת עד היום הזה אל שולחני, אוכלת כאוות נפשי, שוכבת לעת ערב על מיטתי, [ו]עדיין מצויה בידי פרוטה למחיה כל עוד זה לרצון האל הגדול. יש לי ילדי האהובים, גם אם לעתים אין ענייניו של זה או של זה עולים יפה כרצוי, הרי בכל זאת אנחנו חיים ומכירים בבוראנו. [...] כיצד אוכל להלל ולהודות די הצורך לבוראי על כל החסדים שהוא עושה עמנו בלא זכות מצדנו. לו רק עלה בידינו, בני אדם חוטאים עלובים, להכיר ברחמים הגדולים שבהם עשה אותנו הבורא הגדול מגוש חומר לבני אדם, ונתן לנו להכיר בשמו הקדוש הגדול הנורא כדי שנעבוד [אותו] בכל לבבנו.¹⁹

מגוון הצירופים, החיבורים והעירובים בין עברית ליידיש בפניותיה של גליקל אל הבורא מלמד בוודאי כי שתיהן – אם כל אחת לחוד אם מעורבות זו בזו – כשרות וראויות בעיניה במידה שווה לשמש כלי לביטוי הרהוריה ורחשי לבה לפניו. אך בשני קטעים, בשעה של התרגשות יתרה, ניכרת היטב כוונתה לצקת את כל דבריה כולם בלשון הקודש דווקא, על אף הקשיים ששליטתה החלקית בלבד בלשון הקודש מעמידה בדרכה. בשני המקרים אלו דברי קינה. בקטע הראשון היא מקוננת על מות בעלה ואומרת, בין היתר:

19 שם, עמ' 229–231.

מי יתן שיהי' סופי ואחריתי כמוהו, זכותו יעמוד לנו ולבניי ולבנותי שי' ותי' [שיחיו ותחיו]. כפרחה נשמתו פרחי ממני כל הדרי וכל עשרי וכבודי, והוא זכה להיפרד תוך עושר וכבוד מן העולם החוטא הזה ולא ראה שברון לב או רעה בבניו ובבנותיו, ועל זה נאמר 'מפני הרעה נאסף הצדיק'. אך אותי עם ילדי הפנויים והנשואים הוא השאיר בצער יגון ואנחה והוסיף צער ויגון בכל יום ויום שבר על שבר ואוהבי וקרובי יעמדו מרחוק. אך מה אעשה ומה אקונן? עוונותי גרמו זאת ועל זה אני בוכה ועיני יורדה מים ולא אשכחנו כל ימי חיי כי חקוק בלבי.²⁰

בקינתה זו עדיין נותרו יסודות אחדים בידיש, אך ניסוח קינתה האחרת, שבה היא מבכה את האסון שאירע בחג השבועות בבית הכנסת במץ, הוא על טהרת לשון הקודש:

אוי לנו שכך עלתה בימינו לשמוע אוזן דאבה נפשינו שיקוים בנו הפסוק 'הבאתי מורך בלבבם ורדף אתכם קול עלה נדף ונסו מנסת חרב ונפלו ואין רודף וכשלו איש באחיו כמפני חרב ורודף אין. ועל זאת דוה לבינו וחשכו ענינו על החילול שבת וי"ט [ויום טוב] ועל ביטול התפילה כמאמר הנביא 'מי בקש זאת מידכם'. ביום הקודש הזה מתן תורתנו הקדושה ובחר בנו מכל עם ולשון ואלו זכינו היינו שמחים בשמחת מתן תורה מקראי קדש ה'. ועכשיו היינו חרפה לשכנינו, לעג וקלס לסביבותינו, וכאלו נחרב המקדש בימינו. ועל הריגת עניות ואביונות פלגי מים ירדו עינינו. ורוב הנשים מהרוגי הנ"ל הי' [היו] ילדות בעו"ה [בעוונותינו הרבים], גם אחד הי' מהם מעוברת. המה למנוחה ואנחנו לצער יגון ואנחה. ולמחרתו אסרו חג הנ"ל הולכים החבר' קברנים לבית עלמין בהשכמה ונקברו השש' הרוגי הנ"ל סמוכים זאת לזאת ודא לדא בשורה. ומעתה מוטל על כל אחד ואחד לפשפש במעשיו איש כדרכם וכפרי מעלילותם להגיד כי ישר ה' אל אמונה ואין עול והוא רחום יכפר עון ולא ישחית ולא יעיר כל חמתו וחרון אפו, ויאמר למלאך המשחית הרף ידך וגו'. ובעל הרחמים ימלא בקשתינו וישמור צאתינו ובואינו לחיים

20 שם, עמ' 373. המקורות המוזכרים בדבריה מצוינים בעמ' 372-373, הערות 53-56.

**ולשלום מעתה ועד עולם ולא יהי עוד פרץ וצווחה ברחובותינו ובכל
אחינו בית ישראל ובכל מקומות מושבותיהם, אמן.**²¹

הדמיון הרב שבין דברי קינה אלו ובין הכתוב במקורות עבריים אחרים על אסון זה, כגון הקינה שחברה בק"ק מץ בעקבות המאורע, או הרישומים על אודותיו במסמכים הקהילתיים (ספר הזכרת הנשמות ופנקס החברא קדישא של ק"ק מץ), מעלה ספק בנוגע למידת תרומתה של גליקל למעשה פסיפס זה של מקורות. אך בין שנטלה את כל דבריה מן המוכן, ממקור אחד, ובין שצירפה אותם ממקורות שונים, בוודאי עשתה זאת משום שמצאה אותם – ובמיוחד את נתינתם בלשון הקודש – הולמים היטב את גודל האסון ומביעים גם את אבלו של הכלל גם את אבלו של היחיד. רצונה הנחוש להעלות את דברי ההספד שלה על הכתב בלשון הקודש דווקא ובתבניות המקובלות לצורך זה, נובע בוודאי מן התחושה שזו הלשון התואמת את המעמד, ושאין בידיש, לשון הדיבור החופשית, אפשרות לבטא את ממדי האסון שהתרחש בשבת של חג בשעת התפילה בבית הכנסת.

לעומת זאת, לביטוי הצער הרב עקב האכזבה מן התקוות שנתלו בשבתאי צבי גליקל בוחרת באפשרות לשונית אחרת. במקרה זה מובאים כל דבריה בידיש, ומשולבים בהם רק ביטויים עבריים ספורים. בראשית דבריה היא מציינת מתי אירע הדבר – כשילדה את בתה מֵטָה – ואחר כך היא אומרת:

באותה העת התחילו לדבר על שבתאי צבי, אך אוי לנו כי חטאנו ולא זכינו [שיתגשם] מה ששמענו ומה שדבקנו בו בדמיוננו. אה, רבש"ע [ריבוננו של עולם], בשעה שקיוונו כי אתה, אל רחמן, תרחם על עמך ישראל המסכן ותגאל אותנו, הרי אכן קיוונו כמו אישה היושבת על האבניים ועמלה קשות בייסורים גדולים ובכאב והיא סבורה שכעבור כל ייסוריה וכאבה תזכה לשמוח בתינוקה. אבל כעבור כל ייסוריה ומכאוביה לא בא דבר מלבד קול של רוח. כך, אלי ומלכי הגדול, קרה גם לנו. שמענו [את הקול] וכל עבדיך ובניך החביבים השתדלו מאוד בתפילה תשובה וצדקה בכל העולם, ועמך ישראל האהוב ישבו על האבניים, ואחרי כל התשובה תפילה וצדקה הקשות שעשו בשבתם ב' ג' שנים על האבניים, לא יצא לאחרי מכן דבר מלבד רוח. לא די שלא זכינו לראות את הילד

21 שם, עמ' 595–597. המקורות המוזכרים בדבריה מצוינים שם, הערות 240–268.

שלמענו טרחנו כל כך והרחקנו לכת באמונתנו עד שהיינו בטוחים לגמרי, גם נשארנו בעו"ה עומדים במקומנו. אלי ואדוני, אף על פי כן אין עמך ישראל מתייאשים בכל זאת והם מקווים יום יום לרחמיך כדי שתגאל אותם. אפי' [אפילו] שיתמהמ' אחכה בכל יום שיבא. כשיהיה זה רצונך הקדוש תזכור בוודאי את עמך ישראל.²²

גם כאן, כמו בדברי הקינה על האסון בבית הכנסת, גליקל נמנעת מכל התבטאות אישית בגוף ראשון יחיד ונותנת ביטוי לרגשותיה ולהרהוריה אך ורק בלשון 'אנחנו', התואמת את קינת הרבים ומשקפת מסורת של התבטאות קיבוצית בשעת פורענות הפוקדת את הכלל. אולם בעוד שבמקרה הקודם היא נוקטת את הדפוסים המקובלים לצורך זה בלשון הקודש, במקרה הזה היא פונה לדפוסייה של התחינה שנועדה לנשים.

בתחום אשכנז שימש תחילה המונח 'תחינה' (שהוראתו המקורית 'תפילה', 'בקשת רחמים', 'דברי תחנונים') לציון תפילות אישיות ובקשות פרטיות בלשון הקודש, שנועדו להיאמר ביחידות, ועל פי בחירתו של היחיד – בבית, בבית הכנסת או בבית הקברות, לפני או אחרי התפילה או המעשה הקבועים על פי הדין.²³ מאוחר יותר הוסב המונח לציון סוגה של בקשות אישיות בנוסחים קבועים שנועדה בבירור לנשים בלבד, ולשונה יידיש נרגשת ואינטימית, שנשמעים בה גם ניסוחיה של התפילה בלשון הקודש. בסוגה זו נכלל מבחר רב של בקשות, תחנונים ופילולים שהנשים נהגו לומר ביחידות במגוון רחב של שלבים, מצבים ואירועים בחייהן.²⁴

22 שם, עמ' 151–153. בדברים אלה שזורות ארבע מובאות בלבד, וממקורות שונים: 'אוי נא לנו כי חטאנו' (איכה ה, טז); 'תפילה תשובה וצדקה' (שלשה דברים מבטלין גזירה קשה ואילו הן תפילה תשובה וצדקה' [תנחומא נח יג ועוד]); 'תשובה תפילה וצדקה' (תשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה' [תפילת 'ונתנה תוקף']); 'אפי' שיתמהמ' אחכה בכל יום שיבא' (זאף על פי שיתמהמה עם כל זה אחכה בכל יום שיבוא' [מתוך י"ג העיקרים של הרמב"ם, המופיעים בסידור אחרי תפילת שחרית]).

23 סוג תחינה זה עדיין לא זכה למחקר של ממש. ראו: י"מ תא שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 43–44.

24 ראו: C. Weissler, *Voices of the Matriarchs, Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998, וכן *Seyder Tkhines: The Forgotten Book*, Philadelphia 2004, commentary by D. Kay, *Philadelphia 2004*. להגדרה קצרה ולפרטים עיקריים ראו: י"ט לוינסקי, 'תחינה', אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות, ב, תל-אביב תשל"ו, עמ' 805.

בשימוש חופשי בביטויים, בניבים, בצירופים, בתמונות ובמטפורות מן התחינות ובנימתן הלירית, מעמידה גליקל תחינה מקורית משלה. ואולם, רוב תחינות הנשים מנוסחות בגוף ראשון יחיד, ואילו גליקל מקפידה על פי רוב על לשון רבים, כמו מוותרת על ביטוייה העצמי למען הצטרפות לזכירה הקולקטיבית של האירוע הטראומטי. היא בוחרת להמחיש את האירוע בציוור יולדת בייסוריה, היושבת על האבניים ואינה יולדת. בחירה זו הולמת היטב את זהותה כאישה ואת עולם הדמיון הרגיש שלה, ואף על פי כן, דבריה על הציפיות לגאולה ועל הלאם ההתעוררות מן האשליה אינם מגלים את אשר בלבה ובדעתה שלה על ההתרחשות. רק אחרי שמתברר בהמשך ספרה כי בתה מְטָה, שאת לידתה הזכירה לפני תיאור פרשת שבתאי צבי, מתה כשהייתה בת שלוש, נחשפת עצמתו של הדימוי ששימש את גליקל באופן אסוציאטיבי בקטע זה.

על יסוד הטענה שבלא הבנה אין כוונה ו'תפילה צריכה כוונה' משום ש'תפלה בלא כוונה כגוף בלא נשמה'²⁵ עלתה לעתים לא נדירות בזמנה של גליקל וגם קודם לכן הדרישה שמי שאיננו מבין את לשון התפילה, לשון הקודש, יתפלל בידיש, לשון הדיבור המובנת לו והיוצאת מן הלב. אמנם אין בידינו כל הוכחה שכך נהגו בבית התפילה בזמן מן הזמנים,²⁶ אך מן השילוב שמשלבת גליקל את דברי התפילה בלשון הקודש בדבריה בידיש נראה בבירור לא רק שעברית הייתה לשון תפילתה בבית הכנסת, אלא שלפחות את הקטעים ששילבה בחיבורה הבניה לאשורם. עם זאת, ניכרת היטב בכתבתה לשון התרגום של התפילות לידיש, וגם הלשון הדומה לה מאוד של התחינות, שנכתבו במקורן בידיש – רובן בידי גברים ומיעוטן בידי נשים. התמצאותה בכל אלה פותחת לפנינו מגוון של אפשרויות מיזוג ועירוב, צירוף ושילוב בין הביטוי לפי הכתוב ובין הביטוי האישי.

תהיה לשון הפנייה לאל אשר תהיה, למעשה התפילה חשיבות עליונה בעיני גליקל, והיא מרבה להדגיש זאת לפני ילדיה: 'זאת אני מבקשת מכם, ילדים יקרים, היו סבלנים', היא כותבת להם, 'המקום ב"ה מביא עליכם עונש – קבלו הכול באורך רוח ואל תחדלו מלהתפלל, אולי ירחם'.²⁷ ובמקום אחר: 'ובכן, ילדי

25 'תפילה צריכה כוונה' (ירושלמי ברכות א, ג); 'תפלה בלא כוונה כגוף בלא נשמה' (של"ה, מסכת תמיד עמוד התפילה, עניין חנוכה רמט).

26 ראו: ד"א פישמאן, 'מפוח דאווונען אויף יידיש: אַ בינטל מעטאָדאָלאָגישע באַמערקונגען און נייע מקורים', יוואָ-בלעטער, נייע סעריע, באַנד 1, ניריאָרק 1991, עמ' 69-92.

27 גליקל (לעיל, הערה 1), עמ' 27-29. 'אולי ירחם' היא לשון סליחות. ראו: שם, עמ' 28, הערה 93.

היקרים, [...] אל לנו לסמוך על שום ידיד רק על המקום ב"ה, הוא יעמוד לנו ויהיה בעזרנו. ואף על פי שאבד לכם אביכם החסיד הנאמן, הרי אביכם שבשמים חי לעולם ועד, ולא יעזוב אתכם אם תעבדו אותו ותתפללו אליו באמונה.²⁸ וגם את ההנחיות המקובלות בספרות הדרוש והמוסר היא מוצאת לנכון לפרט לפני צאצאיה:

לכן אין טוב מזה, ילְדֵי היקרים, עבדו את ה' בכל לבבכם בלא מרמה ובלא צביעות שיש בה העמדת פנים לפני הבריות בעוד שבלבבכם ח"ו דברים אחרים. עשו תפילתכם **בכוונה באימ' ובירא'** [באימה וביראה] ואל תעמדו **בשעת התפילה** ותשיחו בעניינים אחרים. ראו בזה עֲבַרָה חמורה ביותר, שמתפללים לבורא הגדול ופתאום באמצע, בתוך התפילה החשובה ביותר, מתחילים לשוחח עם **בשר ודם** בעניין אחר לגמרי.²⁹

בפניותיה אל הבורא גליקל מרבה לתאר את עצמה כחוטאת עלובה ולא ראויה, אך לדעתה בכך היא אינה יוצאת דופן; היא סבורה שכאלה הם בני האדם. היא גם מרבה להביע את תחושתה שאין ביכולתה לשבח את אלוהיה ולהודות לו כראוי, אפילו בכתב. 'איננו יכולים לשבח ולהודות די הצורך ל[אל] עליון שנטה לי, אמתו הלא ראויה, חסד ורחמים רבים כל כך, שאילו כתבתי ' ספרים שלמים גם אז לא היה עולה בידי [לתאר] את הכול. כי בכל מה שהאל הגדול והחנון מִזְמֵן לי, אכן אני חשה ורואה שחסדו הגדול ורחמיו קיימים'.³⁰

ההכרה בחסד האל וברחמיו, שאותם היא 'חשה ורואה', והכורח הפנימי להודות לו עליהם באים לידי ביטוי מועצם בחלוף סכנה מאיימת, למשל עם הבראתו של אחד מילדיה ממחלה קשה. את הדאגות והייסורים שליוו אותה ואת בעלה זמן ממושך, מספרת גליקל, הסיר מהם האל בבת אחת והשיב להם ילד בריא ושלם. מן האירוע המשמח ומאורח התרחשותו היא לומדת על דרכי האל:

ראו נא מה האל הנאמן עושה. בשעה שאנחנו חשים חסרי אונים וחסרי נחמה לגמרי, הוא שולח את עזרתו ברגע שאין דעתנו נתונה לכך. וכיוון שאין אנו ראויים לכך לפי זכויותינו, מוכרח הדבר לבוא מרחמיו של אב

28 שם, עמ' 210.

29 שם, עמ' 37.

30 שם, עמ' 175.

השמים. שכן אני החוטאת רואה את עצמי בלתי ראויה דַּי לחסדו של אלהינו הנאמן, הנותן לי חיים וזן אותי בכבוד עד היום הזה מלבד אלפי החסדים האחרים שהוא, האל הגדול, עשה עמי בנדיבות כזאת. לו כרעתי יום על ברכי והתחננתי לאל הרחום, היה זה כאין וכאפס לעומת מה שהוא עושה למעננו, בני אדם חוטאים. [...] כי אנו חוטאים בכל יום, בכל שעה, בכל רגע, ואין אנו עובדים את האל העליון כדרוש וכראוי לנו. בכל זאת עושה עמנו המקום ב"ה כל טוב, ועל כך אנו מודים לו תמיד לעד. ואין אני מבקשת מן הבורא הגדול אלא אורך רוח ראוי כדי שאנו, בני אדם חוטאים עלובים, נוכל לקבל את כל מקרי גורלנו באהבה ולשבח ולהודות לאל הגדול על הכול, כי הכול בא ממנו, ה' נותן וה' לוקח, יהא האדון מהולל ומרומם לעד.³¹

בדברים אלה, שבין היתר מהדהדים בהם בבירור ביטויים מ'נשמת כל חי', מסבה גליקל את פניית הכלל בהקשר של יציאת מצרים, האירוע ההיסטורי המכונן, לאירועי חייה שלה, ושואבת ממנה את היכולת לשאת את קולה גם בשם הכלל.

הדוגמאות שהובאו לעיל מלמדות לא רק על יסודות אמונתה והשקפתה של גליקל בדבר יחסי הגומלין בין האל וברואיו בכלל, אלא גם על תחושתה האישית, על מודעותה לנוכחותו המתמדת, הפעילה והמתערבת בכל הקורות אותה. 'האל המיטיב הגדול', היא כותבת אחרי מות בעלה, 'מכוח רחמיו הגדולים וההשגחה הפרטית שיש לו עלינו, [...] הוא זה שברוב רחמיו וברוב חסדיו הוביל אותי אל אורך הרוח, וכך עלה בידי בס"ד [בסיעתא דשמיא] להשיגח על יתומי הקטנים'.³² אך לא רק בענייני חיזוק הנפש, גם בענייני כסף כך: 'בשנה ההיא יצאו מידינו יותר מעשרת אלפי ר"ט [רייכסטאלר]', היא מספרת, ומוסיפה: 'וברוך ה' אשר לקח ונתן, והאל הנאמן החזיר לנו תמיד את הפסדינו בנדיבות רבה'.³³ תחושת הקרבה והרגש הפמיליארי אינם נעדרים גם מן הפניות העקיפות, אך הם בולטים במיוחד

31 שם, עמ' 175–177. וראו גם דבריה על הצלת נכדה הקטן: 'וראינו בעו"ה את הילד האהוב סובל סבל רב כל כך שלעתים התפללתי בלבי למקום ב"ה שיקצר לילד האהוב את ייסוריו הגדולים, כי שום רופא או אדם אחר לא האמין שיינצל. אבל המקו' ב"ה ריחם עליו בהרף עין ושלח לו את רפואתו, מה שמלמד שהמקום ב"ה יכול לעזור כשכל התושייה האנושית כבר אבדה, ובישועתו הוא משטה בכל הרופאים והחכמי' כמו שנאמר "כי אני ה' רופאך" – אותו אני משבחת ולו אני מודה תמיד' (עמ' 545–547).

32 שם, עמ' 375.

33 שם, עמ' 339.

בפניות הישירות. כך הדבר בפנייתה של גליקל לאל במישרין בעניין אישי במובהק, בעקבות הכישלונות הפיננסיים של בנה: 'ובכן אתה, אל גדול, אתה יודע כיצד הרגשתי לנוכח עסקים כאלה',³⁴ וכך גם בפנייה הישירה לאל בעניינים הנוגעים לכלל ישראל, למשל בסיום דבריה על שבתאי צבי, שכבר הוזכרו לעיל: 'אף על פי כן אתה, אדוני אלי האהוב, את אשר הבטחת לנו תקיים בהדרת מלך ובחסד. ואף על פי שזה מתמהמה כל כך בשל עוונותינו, בכל זאת בוא יבוא אלינו כשיגיע המועד שקבעת. לכך נקווה ונתפלל אליך, אל גדול, שיום אחד תשמח אותנו בגאולה שלימי'.³⁵

על האינטימיות שגליקל חשה כלפי בוראה מעידות הכנות, הלבביות, החמימות והישירות הגלויה בפניותיה אליו. בשל תחושת הקרבה המוחשית והבלתי אמצעית הזאת של גליקל לאלוהיה, ומתוך אמונה שלמה בו, היא מרבה לנהל עמו שיג ושיח ולשפוך לפניו את לבה. ריבון עולם הוא גם הנמען הבלעדי של וידויה האישיים הנוקבים, הנובעים מהתבוננותה בעצמה פנימה, וגם היעד העיקרי לתלונותיה ולטרוניותיה. למשל, לאחר שהודתה לו על החזרת הפסד כספי,³⁶ היא ממשיכה ואומרת את הדברים האלה:

ולו רק השאיר המקום ב"ה את **עטרת ראשי**, לא היה בעולם זוג מאושר יותר. אבל **מרוב עונותי** וכל הצרות שהאל החנון הגדול החליט להביא עלינו, הוא לקח אליו את בעלי אל הנצח אל כל המנעמים, ואותנו השאיר בעולם המייגע החולף הזה. וראוי להתפלל לבורא שיהיה סופנו כרצונו וכראות עיניו, ושבמועד הנראה והרצוי [לן] הוא יביא אותנו אליו **לגן עדן, אמן**.³⁷

על אסון זה שפקד אותה היא אומרת בהקשר אחר: 'בכל זאת אינני מאשימה איש אלא את עוונותינו. והאל העליון גזר זאת עלינו ואת בעלי החסיד ע"ה לקח מן העולם החוטא הזה כדי שלא יחיה לראות כל רעה וכל פורענות מילדיו, ואותי לעומת זאת השאיר בעמק הבכא הגדול הזה'.³⁸

34 שם, עמ' 399.

35 שם, עמ' 157.

36 שם, עמ' 339.

37 שם, עמ' 339–341.

38 שם, עמ' 387.

גם בדבריה על מה שהיה בעיניה אסון גדול לא פחות, נישואיה השניים, גליקל מקשרת בין חטא לעונש, כמו בקטע שלעיל, ואינה מגדירה את עוונותיה הרבים. לטענתה, כאן העונש נובע ישירות מהחלטתה האישית, אלא שאליה הוביל אותה האל כדי להענישה:

אבל אם האל העליון הביא בחשבון את חטאי המרובים ולא נתן בדעתי שאנשא לאיש כשהוצעו לי שידוכים שבזכותם [...] ולעת זקנתי המיוגעת העגומה יכולתי לבוא אל המנוחה, הרי לא חפץ בזה האל הטוב והמיטיב, **ובודאי מכח עוונותי** גרם לי להחליט על השידוך [הזה] [...]. ואף על פי כן אני נותנת שבח והודיה לבוראי אשר נוטה לי בעונשי הקשה חסד ורחמים יותר משאני, חוטאת לא ראויה, זכאית וראויה [להם]. ולעולם אני מודה לאל הגדול ומשבחת אותו כי הוא נוהג בי בחסד ורחמים ונותן בי אורך רוח בכל צרותי. [...] אני מתפללת לאל הכל יכול שיעשה עמי חסד ויחזק אותי וייתן לי כוח, ושלא ייתן בדעתי אלא לעבוד את המקום ב"ה כדי שלא אבוא [לפניו] בבגדי הצואים.³⁹

גם ברגעים שבהם היא מביעה את שיא כאבה גליקל מכנה את האל 'טוב ומיטיב', ובעיצומם ממש היא מוצאת כוח להתעשת ולהודות לו על חסדו ורחמיו. תלונתה באותו עניין עולה בחריפות יתרה במקום אחר, שבו היא מציינת בדבריה את עוונה לדעתה, ורק לאחר מכן היא מתארת את השלמתה עם מצבה ואת דבקותה באמונתה.

רבות מחשבות בלב איש וכו', יושב בשמים ישחק. המקום ב"ה בעו"ה צחק לכל מחשבותי ותכניותי, וכבר זמן רב קודם לכן החליט [...] על חורבני וצרותי כדי להעניש אותי במקצת על עוונותי, משום ששמתי את מבטחי בבני אדם. [...] אולם כל אלה הם דברים שחלפו ועברו, ואת הנעשה אין להשיב. אין לי עוד אלא להתפלל אל המקום ב"ה שרק אראה ואשמע כל טוב מילדי [...]. ומה שנוגע לי – אני מקבלת מן המקום ב"ה וב"ש הגדול את הכול באהבה. שרק ייתן לי האל הגדול והצודק את אורך הרוח כמו שעשה לי עד עכשיו, וייתן שיהיה הכול כפרה על עוונותי.⁴⁰

39 שם, עמ' 493–495.

40 שם, עמ' 501.

ואכן, גליקל מקבלת את הדין ומצדיקה אותו בפניותיה אל הדיין גם כשהיא נקרעת, קריעה נוגעת ללב, בין הדרישה להשלמה מלאה ובין ההתקוממות הפנימית. אמנם רק עיון יסודי בקטעי השיח הרבים שלה עם בוראה יחשוף את טיבה הסבוך של מערכת היחסים, המיטלטלת בין הצדקה להתרסה, שהיא מקיימת עם אלוהיה, המשמש לה בעת ובעונה אחת מעניש ומייסר וגם מרפא, פודה וגואל. עם זאת ברור שהאלוהים הנמצא בלבה ובתודעתה בכל עת הוא הכוח הרוחני העל-טבעי האחד והיחיד הפועל באורח עצמאי וחופשי בעולם; הוא ממית ומחיה, מוריש ומעשיר, משפיל ומרומם. האסונות והפגעים שפוקדים את האדם – מהפסד כספי או שידוך כושל ועד מותו של ילד – וכן הטובה, הברכה וההצלחה שנופלים בחלקו, הם גמול האל על מעשי האדם. הם באים כולם מידי הבורא הכל יכול והיודע כול, הטוב והרחמן, השולט בגורל ברואיו ופועל תמיד בצדק מוחלט בהתאם לרצונו ולחישוביו, שאין להם חקר, כדבריה: 'האל הגדול והרחום, הוא מחלק את מתנותיו ואת נדיבותו למי שכבודו חפץ, ואנחנו, בני אדם נבערים, איננו רשאים לומר דבר, וחייבים אנו להודות לבורא על הכל'.⁴¹ ובמקום אחר: 'הכל ידוע למקום ב"ה, ואני וכל בני האדם חלשים מכדי להרהר בזה. אין עלינו אלא להתפלל [א]ל המקו' ב"ה וב"ש שיוסיף ויסיר את חרון אפו מעלינו ומכ"י'.⁴²

גליקל מודעת כל העת לאפשרות לרצות את האל על ידי מעשים טובים, לימוד תורה, צדקה ותענית, ובראש ובראשונה על ידי תפילה, שהרי ה' שומע תפילה, ובחסדו וברחמיו הגדולים הוא עשוי להיענות לתפילת היחיד או, במקרה שלה, היחידה – האישה המרבה לפנות אליו גם בספרה. מכלול פניותיה העשיר והמגוון טרם זכה לניתוח ממצה, שתהיה בו הבחנה בין מקורותיה בתפילה בלשון הקודש, בתרגומיה הנפוצים ליידיש ובתחינות לנשים שנכתבו בלשון זו, ובין ההיגדים הניסוחים וההתבטאויות המקוריים של המחברת. עם זאת, ספק רב אם יהיה בכוחו של ניתוח כגון זה לחשוף את מידת התמצאותה של גליקל למעשה בספרי התפילה שהיו נפוצים בזמנה – בלשון המקור, בליווי תרגום או בתרגום בלבד. הוא הדין בספרי התחינות ביידיש, שנכתבו על ידי גברים והחלו להופיע בדפוס רק בסמוך לשנת לידתה. אולם כאמור, גם ללא ניתוח אפשר לראות בעליל כי רק מיעוט הדברים מקורם הישיר בספרי התפילה; ברוב פניותיה גליקל שואלת דימויים ותמונות, מטפורות מסורתיות ופרזאולוגיה לירית גם מאוצרות

41 שם, עמ' 297.

42 שם, עמ' 475.

הליטורגיה הקנונית שבלשון הקודש וגם ממסירתם בלשון הדיבור. השפעת התחינות לנשים בידיש ניכרת בדבריה לאו דווקא בתכנים או בעניינים, אלא בתבניות הלשוניות, בסגנון, בנימה הלירית ובטונליות המוזיקלית של השתפכות הנפש. בשילוב מרתק של הביטוי האישי ושל יסודות ממגוון מקורות יוצרת גליקל תפילות מקוריות, פרטיות ואינטימיות משלה, המיטיבות לבטא את רגשותיה ואת הרהוריה וגם לשמר את הדיהן של תפילות ותחינות. כל זה מתאפשר לה, כמובן, בלשון דיבורה וכתבתה – יידיש עשירה מאוד ביסודות עבריים – שרק בה יש ביכולתה לבטא נאמנה את אשר בלבה ובמחשבותיה. בזכות ביטוי אישי ייחודי זה, פותחת לנו גליקל צוהר אל עולמה הרוחני של אישה עבריה ברוכת כישרון בת המאה השבע-עשרה ולעולמן של אחיותיה בנות זמנה.